

ДИНАМІКА РЕФЛЕКСИВНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

DYNAMICS OF REFLEXIVITY AND FEATURES OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS' SELF-PERCEPTION

У цій статті презентовані результати дослідження рефлексивності і особливостей самосприйняття студентів, майбутніх психологів різних курсів навчання. На основі теоретичного аналізу визначено психологічну сутність понять «рефлексивність» та «рефлексія» в контексті вивчення професійно важливих якостей психолога, розкрито актуальність проблеми, що досліджується.

Відібрано надійний та валідний комплекс психодіагностичних методик, релевантний меті дослідження. Основною методикою, що вивчає рівень рефлексивності, визначено «Методику діагностики рефлексивності» А.В. Карпова, В.В. Пономарьової, для діагностики параметрів самоставлення використовується «Тест-опитувальник самоставлення» (методика В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва), додаткові дані щодо домінуючих цінностей у студентів-психологів було отримано за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокича у модифікації О.Б. Фанталової.

У результаті дослідження було визначено, що розвиток рефлексивності майбутніх психологів є підґрунтям формування їх професійно важливих якостей. Ступінь її сформованості проявляється в тому, наскільки суб'єкт діяльності у змозі скоординувати та інтегрувати всі інші свої якості для ефективної реалізації професійної діяльності. Емпіричне дослідження показало, що загалом досліджувані студенти-психологи здатні до рефлексії. Вони більш зосереджені на власному житті та власних переживаннях, приділяють увагу подіям, які з ними відбуваються. Для них є важливо те, як їх сприймає оточення. Однак рівень рефлексивності у студентів різних курсів навчання різний, причому кількість студентів із низьким рівнем збільшується, а з високим – зменшується і прямує до середнього. Це пояснюється впливом соціальної і навчальної ситуації, прагненням до особистісного зростання та формування особистісної цілісності, накопиченням життєвого і професійного досвіду.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, самосприйняття, самоставлення, особистість, студенти.

This article presents the study results of reflexivity and self-perception of students, future psychologists of different years of study. Based on the theoretical analysis, the psychological essence of the concepts "reflexivity" and "reflection" in the context of studying the professionally important qualities of a psychologist is determined, the relevance of the problem under study is revealed.

A reliable and valid set of psychodiagnostic methods relevant to the purpose of the study is selected. A.V. Karpov and V.V. Ponomarova's "Method of Reflexivity Diagnosis" is determined as the main method that studies the level of reflexivity, to diagnose the parameters of self-assessment "Self-assessment questionnaire" was used (method of V.V. Stolin, S.R. Panteleiev), additional data on the dominant values of students-psychologists were obtained using M. Rokych's method "Value Orientation" modified by O.B. Fantalova.

As a result of the research it was determined that the development of future psychologists' reflexivity was the basis for the formation of their professionally important qualities. The degree of its formation is manifested in the fact how a person is able to coordinate and integrate all other qualities for the effective implementation of professional activities.

Empirical research has shown that in general the students-psychologists volunteers are prone to reflection. They are more focused on their own lives and their own experiences, paying attention to the events that happen to them. It is important for them how they are perceived by other people. However, the level of reflexivity among the students of different years of study is different, and the number of students with a low level increases, and with a high level it decreases and goes to the average. It happens due to the influence of social and educational situation, the desire for personal growth and the formation of personal integrity, the acquiring of life and professional experience.

Key words: reflection, reflexivity, self-perception, self-attitude, personality, students.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.28.10>

Дейниченко Л.М.

к. пед. н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Свіденська Г.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Маннапова К.Р.

к. психол. н.,
доцент кафедри
соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Актуальність проблеми дослідження. На сучасному етапі розвитку нашої держави відбувається стрімка трансформація суспільного, економічного та духовного життя, а процеси глобалізації, інтеграції, демократизації, демографічної нестабільності, вимагають від особистості, яка живе і діє в мінливому світі, здібностей до самостійного пошуку і прийняття рішень, до відповідальних вчинків, самореалізації і саморозвитку, володіння необхідними компетенціями в професійній сфері діяльності для посилення своєї конкурентоспроможності.

У зв'язку з цим викликом часу досить актуальною є проблема вивчення рефлексивності

і самосприйняття у студентів-майбутніх психологів, оскільки саме їм приходится тісно взаємодіяти з клієнтами, допомагаючи процесу розкриття потенціалу кожної людини, вирішенню життєвих труднощів, спираючись на власні особистісні ресурси. А значить, сам психолог має бути активним суб'єктом власної діяльності і життєтворення, готовим до прийняття життєвих і професійних рішень, відповідальним за свої дії та вчинки.

Як пише Л.А. Маскалева, «...ядерним утворенням системи здібностей до професійної діяльності психологів є їхня рефлексивність, від рівня якої залежить сформованість власне

особистості професіонала – суб'єкта професійної діяльності у галузі психології, його професійно важливих якостей та їх констеляцій» [4, с. 12]. Все це зумовлює актуальність нашого дослідження.

У сучасній психологічній науці проблемі розвитку рефлексивних процесів приділяли увагу багато вчених. Так, Ю.А. Агачева, Л.І. Божович, О.Ю. Воронова, В.П. Зінченко, Є.І. Ісаєв, С.Л. Катречко, С.Л. Рубінштейн та ін. вивчали рефлексію і рефлексивність у контексті формування свідомості і самосвідомості особистості. В.В. Барцалкіна, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.З. Зак, Ю.Н. Кулюткін, В.Г. Романко, Г.С. Сухобська та ін. розглядали рефлексивність у зв'язку з розв'язанням проблеми теоретичного і практичного мислення.

У вітчизняних психологічних дослідженнях висвітлюється розуміння рефлексії як процесу осмислення, переосмислення і перетворення суб'єктом змісту свідомості, діяльності, спілкування і форм освоєння досвіду (В.К. Калін, С.Д. Максименко, О.Б. Старовойтенко, Т.М. Титаренко, О.Я. Чебикін, Н.В. Чепелева, В.М. Ямницький), а рефлексивності – як здатності, регулятора життєвого становлення особистості, засобу і можливості ефективної професійної діяльності практичних психологів, педагогів, психотерапевтів (М.В. Бадалова, М.М. Заброцький, Н.Ф. Каліна, І.Я. Мельничук, Н.І. Пов'якель, О.П. Саннікова, Є.В. Чорний), умови професійного становлення особистості (М.Ю. Варбан, І.О. Котик, Л.М. Цибух, Т.М. Яблонська). Однак через виняткову складність і специфічність рефлексивних процесів матеріал є досить різномірним. На нашу думку, цікавим стане вивчення динаміки рефлексивності студентів-майбутніх психологів на ранньому етапі професіоналізації протягом навчання у виші.

Метою роботи є теоретичне вивчення та емпіричне дослідження рефлексивності і самовідношення у студентів-психологів на ранньому етапі професіоналізації.

Для досягнення поставленої мети й розв'язання завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу методів: теоретичні – аналіз, зіставлення та узагальнення різних поглядів і наукових концепцій на проблему дослідження; емпіричні – методи діагностики (анкетування, опитування, тестування); методи математико-статистичної обробки результатів дослідження.

У дослідженні використовувався такий психодіагностичний комплекс конкретних методик: а) «Методика визначення рівня рефлексивності» А.В. Карпова, В.В. Пономарьової, яка дала змогу діагностувати загальну структуру рефлексивності, а також визначити низку істотних особливостей цієї властивості;

б) тест-опитувальник самоствавлення В.В. Століна та С.Р. Пантелеєва, котрий дав змогу визначити комплекс факторів, що визначають ставлення особистості до себе (шкали «Відкритість», «Самовпевненість», «Самокерівництво», «Дзеркальне – Я», «Самощинність», «Самоприйняття», «Самоприв'язаність»; в) методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча в модифікації О.Б. Фанталової, яка дозволила оцінити загальну вираженість життєвих цінностей студентів, майбутніх психологів.

Вибірку становили 60 студентів факультету гуманітарної та економічної освіти ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»: по 20 студентів першого та третього курсів і 20 студентів магістратури. Вік обстежуваних – 17–25 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рефлексивність є унікальною властивістю особистості. Адже завдяки їй людина розуміє, що наділена такою особливою якістю, якої немає в жодній з живих істот, – здатністю усвідомлювати. Водночас завдяки цій властивості виникає і психологія як така, оскільки саме рефлексивність особистості дає змогу диференціювати психічне на «пізнаюче» та «пізнане», а тим самим констатувати її як предмет пізнання.

Існує три варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». У першому, найбільш історично ранньому, ці поняття отожднюються і використовуються як слова-синоніми. У другому – рефлексивність виступає модусом рефлексії, а рефлексія являє собою більш широке поняття, ніж рефлексивність (Карпов, 2003). У третьому варіанті рефлексивність розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе (А.В. Сурмава, Е. Гідденс, М. Фуко).

Поняття рефлексивності активно розробляється сучасними психологами, та його зміст досі не конкретизовано. Спроба визначення поняття рефлексивності належить А.В. Карпову. Він стверджує, що рефлексивність – це властивість, а рефлексія – процес. У такому разі рефлексивність визначається як здатність до рефлексії, а рефлексія – конкретний прояв рефлексивності на рівні психічного процесу. Рефлексія може проявлятися в одній ситуації, а в іншій не проявлятися, вона дискретна, парціальна [1, с. 92].

Рефлексивність є загальнолюдською здатністю (на відміну від рефлексії), але в різних людей вона має різну міру вираженості. Отже, якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу. Рефлексивність вважається більш широким поняттям, ніж рефлексія. У такому підході рефлексивність розглядається як здатність людини спрямовувати власну активність на себе.

Дослідження О.І. Зімовіна та Є.В. Заїки (2016) емпірично довели, що рефлексія є найважливішим чинником саморозвитку особистості в суспільних відносинах, забезпечуючи її етичним виміром, отже, знижену рефлексію варто стимулювати. Водночас надмірна, підвищена рефлексія, гіперрефлексія, призводить до зниження рівня організованості системи саморозвитку та, зокрема, блокує креативні процеси, не дозволяючи особистості пробувати нові способи та форми поведінки [2].

Наше дослідження проводилося в кілька етапів: спочатку всім досліджуваним студентам була запропонована «Методика визначення рівня рефлексивності» А.В. Карпова, В. В. Пономарьової, за допомогою якої було виявлено особливості рефлексивності як психічної властивості особистості.

Результати дослідження студентів I курсу показали, що високий рівень рефлексивності переважає в половині опитаних (10 чол., 50% респондентів), середній рівень – у 35%, низький рівень рефлексивності діагностовано лише у 15% досліджуваних студентів I курсу.

За результатами дослідження студентів III курсу аналіз фактичних даних показав, що високий рівень рефлексивності проявляється лише у 10% досліджуваних, середній рівень – у 40% досліджуваних, у 50% респондентів – низький рівень рефлексивності.

Результати дослідження рівня рефлексивності студентів магістратури такі: високий і середній рівень рефлексивності діагностовано у 30% досліджуваних, низький рівень рефлексивності – у 40% опитаних (див. табл. 1).

Ми можемо пояснити цей факт таким чином. Для студентів I курсу більшою мірою

характерний високий рівень рефлексивності, що свідчить про безпосередній самоконтроль своєї поведінки в актуальній ситуації, суворий аналіз всього, що відбувається, здатність співвідносити свої дії з ситуацією відповідно до змін умов та особистого стану. Студентам властиве прагнення підвищувати особистісний потенціал, однак чим вищий рівень рефлексивності, тим більша вірогідність того, що студент буде відчувати тривогу та невпевненість у правильності вирішення завдань через надмірний аналіз та переосмислення виконаної власної діяльності, дій, вчинків.

Для студентів III курсу та магістрантів характерні низький і середній рівень рефлексивності, при високому прагненні до самореалізації. Це може свідчити про намагання реалізувати себе в професійній сфері, планування своєї майбутньої діяльності, можливість самовдосконалення, при цьому навчальна діяльність відходить на другий план. Отже, для цієї групи респондентів більшою мірою характерна орієнтація на майбутнє, побудову сімейних стосунків, становлення професійної кар'єри. При цьому у магістрантів проявляється більш чітка визначеність щодо майбутнього та прагнення реалізувати себе в житті.

Наступним етапом нашої роботи було вивчення особливостей ставлення до себе у студентів-психологів різних курсів навчання за допомогою «Тесту-опитувальника визначення самоствавлення особистості» В.В. Століна і С.Р. Пантелеєва. Охарактеризуємо узагальнені результати дослідження.

Нами було умовно виділено три типи самоствавлення студентів. До 1 типу зарахували студентів, для яких характерні середні показники

Таблиця 1

Співвідношення показників рефлексивності у студентів-психологів різних курсів навчання

№ п/п	Групи	Рівень рефлексивності						Загальна вибірка	
		Високий		Середній		Низький			
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	I курс	10	50	7	35	3	15	20	100
2	III курс	2	10	8	40	10	50	20	100
3	магістранти	6	30	6	30	8	40	20	100

Таблиця 2

Співвідношення показників самоствавлення і самоповаги у студентів-психологів різних курсів навчання

№ п/п	Групи	Рівень самоствавлення і самоповаги						Загальна вибірка	
		Високий		Середній		Низький			
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1	I курс	4	20	5	25	11	55	20	100
2	III курс	11	55	7	35	2	10	20	100
3	магістранти	8	40	9	45	3	15	20	100

самоствалення, на середньому рівні перебувають також внутрішня конфліктність і самозвинувачення. Для них характерна порівняно висока самовпевненість. Студент ставиться до себе як до впевненої, самостійної, вольової, сильної духом та надійної людини, якій є за що себе поважати.

До 2 типу зарахували студентів із низькими показниками позитивного самоствалення і високими показниками внутрішньої конфліктності та самозвинувачення. Для них характерні очікування критики, негативного ставлення до себе від інших, але показники діагностики вказують на бажання змін, незадоволеність собою і прагнення до самовдосконалення, щоб відповідати ідеальному уявленню про себе.

До 3 типу зарахували студентів із високими показниками самоствалення, серед яких особливо виділяється висока самоцінність. Внутрішня конфліктність і самозвинувачення у представників цього типу мають низький рівень. Для них характерні відчуття цінності власної особистості для себе, цінності свого «Я» для інших; у них відсутні або слабо виражені внутрішні конфлікти, сумніви, самокритика і самозвинувачення, вони не схильні до самозаглибленого самоаналізу. Кількісні результати аналізу отриманих фактичних даних представлено в таблиці 2.

Таким чином аналіз результатів дослідження, згідно з таблицею 1, показав, що показники високого рівня позитивного самоствалення і самоповаги більшою мірою притаманні студентам III курсу (55%), меншою – магістрантам (40%) і найменший відсоток досліджуваних із високим рівнем діагностовано у студентів I курсу (20%). Це можна пояснити труднощами адаптації студентів-першокурсників до нових умов навчання, невеликим досвідом самодослідження для кращого самопізнання, низьким рівнем суб'єктності особистості. До того ж цій категорії студентів притаманний високий рівень інтроспекції, схильність до надмірних переживань. Фокус їх уваги спрямований на особистісні переживання. Вони багато уваги приділяють тому, що і як відбувається в їхньому житті. Їм притаманна висока рефлексивність, що може посилювати тривожні тенденції, додавати невпевненості у собі через надмірний аналіз і схильність «занурюватися» у власні переживання, переосмислення власної діяльності, дій, вчинків.

Більшість студентів III курсу показали результати, що свідчать про здатність усвідомлювати свої можливості, самостійність і впевненість у своїх діях (55% респондентів). Тут простежуємо тенденцію статистично значущого зниження високого рівня самоповаги

на 5% ($t=2,37$, $p \leq 0,05$), що може бути свідченням нестабільності вияву цих характеристик. Для них характерні низький і середній рівень рефлексивності, що може свідчити про те, що вони здатні переключатися на сторонні роздуми, розмірковують про те, що вже було чи ще буде.

У студентів магістратури – майбутніх психологів домінують показники середнього рівня самовідношення і самоповаги (45%), що можна пояснити певною зрілістю цієї категорії осіб, здатністю до адекватної оцінки власних здібностей, прийняттям відповідальності за дії і вчинки, результати власної діяльності, в тому числі і професійної. Їм притаманна низька і середня рефлексивність, що може вказувати на усвідомлення, але поверхове й не надмірно критичне розуміння своїх внутрішніх особливостей, міркувань, поведінки та діяльності, професійних дій, свого настрою.

Позитивним фактом є зменшення кількості досліджуваних осіб із низьким рівнем самоствалення, причому отримані дані є статистично значущими ($t=2,56$, $p \leq 0,05$). Вважаємо, це можна пояснити процесами активного самопізнання, саморозвитку і самовдосконалення студентів-психологів, чому сприяють як навчальний процес в університеті, практика, так і власна висока мотивація і прагнення до самозмін.

Таким чином, проведено дослідження дає змогу зробити **ВИСНОВКИ**.

Рефлексивність як психічна властивість пов'язує у свідомості людини ставлення до себе, до інших, до діяльності і до світу загалом. Цей зв'язок відображає цілісність особистості і життєву позицію людини. Саме рефлексивність відображає рівень суб'єктності особистості, узгодженості її внутрішніх уявлень і думок, дозволяє активно діяти в різних ситуаціях, робити вибір. Рефлексивність є однією з основних граней психічної реальності, співвідноситься з рефлексією загалом і є особливою якісною характеристикою суб'єкта і його психіки.

Розвиток рефлексивності майбутніх психологів є підґрунтям формування їхніх професійно важливих якостей, оскільки саме рефлексивність є координуючим, інтегруючим й організуючим началом. Ступінь її сформованості проявляється у тому, наскільки суб'єкт діяльності у змозі скоординувати та зінтегрувати всі інші свої якості для ефективної реалізації професійної діяльності.

Емпіричне дослідження показало, що загалом досліджувані студенти-психологи здатні до рефлексії. Вони більш зосереджені на власному житті та власних переживаннях, приділяють увагу подіям, які з ними відбуваються. Для них є важливо, як їх сприймає

оточення. Однак рівень рефлексивності у студентів різних курсів навчання різний, причому кількість студентів із низьким рівнем збільшується, а з високим – зменшується і прямує до середнього. Це пояснюється впливом соціальної і навчальної ситуації, прагненням до особистісного зростання та формування особистісної цілісності, накопиченням життєвого і професійного досвіду.

Таким чином, рефлексивність дає змогу психіці усвідомити проблеми майбутньої професійної діяльності, модифікувати її за рахунок власних внутрішніх ресурсів, створити умови набуття професійних рефлексивних знань, що стимулюють рефлексивну поведінку та діяльність особистості професіонала, котрі своєю чергою стають засобом розвитку цієї ж рефлексивності, яка стимулює розвиток, збагачення та посилення професійно важливих якостей майбутнього психолога.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заїка Є.В., Зімовін О.І. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90–97
2. Зимовин А.И., Заика Е.В. Рефлексивные технологии в обучении и саморазвитии студентов. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2016. Вип. 45 (49). Ч. 1. С. 290–302
3. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24, № 5. С. 45–57.
4. Маскалева Л.А. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (053 – Психологія). Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2019.
5. Курганов Р.І., Селюкова Т.В. Рефлексія та рефлексивність як психологічні феномени. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*. 2017. С. 158–161.